

«ΦΥΣΙΚΑ ΤΕΚΝΑ», «ΝΟΘΑ» - 'Η ΑΠΛΩΣ ΤΑ
«ΜΠΑΣΤΑΡΔΑ» ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ. ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ
ΕΥΑΛΩΤΟΤΗΤΑ 'Η ΣΥΝΕΙΔΗΤΗ ΑΠΕΙΘΑΡΧΙΑ;

Τρύφωνας Λεμοντζόγλου

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Σκοπός του κεφαλαίου αυτού είναι η μελέτη του φαινομένου της αύξησης των εκτός γάμου γεννήσεων στην Ελλάδα κατά τον 20ό αιώνα. Σε αντίθεση με κομμάτι της σχετικής βιβλιογραφίας που ταυτίζει τις γεννήσεις παιδιών εκτός γάμου με την «ευαλωτότητα» των γυναικών,¹ αφετηρία της δικής μου προσέγγισης είναι η πεποίθηση πως η αύξηση της εξώγαμης γεννητικότητας κατά τη διάρκεια του 20ού αιώνα σηματοδοτεί, μεταξύ άλλων, τη διαμόρφωση και καλύτερη εμπέδωση μιας «νέας» κουλτούρας και κοινωνικής συμπεριφοράς, ιδιαίτερα δημοφιλούς στα κατώτερα κοινωνικά στρώματα, εκτός των πλαισίων που έθετε η κυρίαρχη αστική ηθική. Αξίζει εδώ να σημειωθεί πως η ήδη υπάρχουσα βιβλιογραφία συχνά παραβλέπει, θεωρούμε, τον πολιτικό χαρακτήρα του ζητήματος των «νόθων» παιδιών, δηλαδή το γεγονός ότι το κρατικό ενδιαφέρον που εισέρχεται σταδιακά στην εν λόγω θεματική έχει να κάνει με τον πυρήνα του τρόπου με τον οποίον ορίζεται η ίδια η έννοια του ανθρώπινου αυτοπροσδιορισμού και η διαχείριση της ανθρώπινης επιθυμίας, ακόμη και μέσα από τη διάκριση μεταξύ «γνησίων» και «νόθων» τέκνων. Δεν είναι, άλλωστε, τυχαίο ότι στις προ-νεωτερικές κοινωνίες δεν υπήρχε καμία ουσιαστική διαφορά στο δικαίωμα ανάμεσα στα παιδιά

1. Louise A. Tilly, John W. Scott, Miriam Cohen, «Women's Work and European Fertility Patterns», *The Journal of Interdisciplinary History* 3 (1976), σ. 447-476.

εντός και εκτός γάμου.² Παρ' όλα αυτά, η κυρίαρχη βιβλιογραφία τείνει να αντιμετωπίζει τα εξώγαμα παιδιά εκτός του πλαισίου των καθαυτών κρατικών παρεμβάσεων, που στην ουσία γίνονται βασική πλευρά όχι προστασίας αλλά σύγχρονων μορφών κυριαρχίας, μέσα από μια εξουσία που αναλαμβάνει να διαχειριστεί το πρόβλημα των «νόθων» παιδιών, διατυπώνοντας παράλληλα τον «ανήθικο» βίο από τον οποίον δημιουργήθηκαν με αποτέλεσμα να εντοπίζεται σε αυτά μια ιδιότυπη εγκληματική συμπεριφορά.³ Κυρίαρχη ήταν η πεποίθηση ότι το φαινόμενο των «νόθων» παιδιών περιορίζεται αποκλειστικά και μόνο στην εκμετάλλευση των φτωχών κοριτσιών, κυρίως των υπηρετριών, από τους άνδρες,⁴ κάτι που σαφέστατα ισχύει σε πολλές περιπτώσεις, χωρίς όμως να είναι ικανό να εξηγήσει ολόπλευρα και αποτελεσματικά τη σημαντική αύξηση των εκτός γάμου γεννήσεων στις περισσότερες χώρες του κόσμου καθ' όλη σχεδόν τη διάρκεια του 19ου και 20ού αιώνα.

Έτσι, μέσα από τη μελέτη της αύξησης των εκτός γάμου γεννήσεων στην Ελλάδα ήδη από τα χρόνια του Μεσοπολέμου, προτείνουμε ότι μπορούμε να εξάγουμε κάποια πρώτα ασφαλή συμπεράσματα για την ανάδυση ενός εναλλακτικού μηχανισμού αντίληψης και κοινωνικής συμπεριφοράς γύρω από την ίδια την έννοια της ζωής και της ανθρώπινης επιθυμίας, πιθανώς επηρεασμένη και από το σοβιετικό μοντέλο, όπως κάνει την εμφάνισή του και στον *Ριζοσπάστη* τη δεκαετία του 1920,⁵ με αποτέλεσμα, ίσως ακριβώς γι' αυτό τον λόγο, η διαχείριση

2. Edward Shorter, *Σεξουαλικότητα, έρωτας και οικογένεια. Ευρώπη και Βόρεια Αμερική 17ος-20ός αιώνας*, Αθήνα, Νεφέλη, 2009.

3. Δήμητρα Τζανάκη, «Το ζήτημα των αμβλώσεων στην ύστερη νεωτερικότητα», *Marginalia* (2020), <https://marginalia.gr/arthro/to-zitima-ton-amvloseon-stin-ysteri-neoterikotita/>.

4. Ποθητή Χαντζαρούλα, *Σμιλεύοντας την υποταγή. Οι έμμισθες οικιακές εργάτριες στην Ελλάδα το πρώτο μισό του 20ού αιώνα*, Αθήνα, Εκδόσεις Παπαζήση, 2012.

5. Έφη Τσέα, «Από την ελευθερία στο ξερίζωμα του έρωτα. Το σταλινικό ιδιώνυμο και η αποδοχή της αστικής ηθικής», σε αυτό τον τόμο.

του προβλήματος των «νόθων» παιδιών να εισέρχεται σταδιακά στο πεδίο ελέγχου και παρέμβασης του αστικού κράτους, ως ένα ακόμη εναλλακτικό μέσο αντιμετώπισης της ανόδου του κομμουνισμού. Σ' αυτό το πλαίσιο, θεωρούμε ότι η αύξηση των εκτός γάμου γεννήσεων στην Ελλάδα κατά τη διάρκεια του 20ού αιώνα σηματοδοτεί, μεταξύ άλλων, την υιοθέτηση και ανάπτυξη νέων μορφών και εναλλακτικών σχημάτων οικογενειακής ζωής και γονεϊκότητας, και μάλιστα σε μια περίοδο όπου παράλληλα εισάγεται ένας ευγονικός λόγος από τους θεσμούς του αστικού κράτους, που αναφέρεται στην αυστηροποίηση του κρατικού ελέγχου ακόμη και στο πεδίο των διαπροσωπικών σχέσεων με στόχο την επιβολή της κοινωνικής πειθαρχίας και της υπακοής στον πληθυσμό, ειδικότερα στα λαϊκά στρώματα.⁶ Επιπρόσθετα, στο δεύτερο μέρος αυτού του κεφαλαίου αναδεικνύεται και η παρακάτω ιδιότυπη αναλογία: Ένα πλήθος παραγόντων που συνδέονται με την «κοινωνική ευπάθεια» και την «ευαλωτότητα» των γυναικών βρέθηκε πως ασκούσε μακροχρόνιες αρνητικές επιδράσεις στις γεννήσεις παιδιών εκτός γάμου στην Ελλάδα στο δεύτερο μισό του 20ού αιώνα. Το γεγονός αυτό μας επιτρέπει να αμφισβητήσουμε, τουλάχιστον για την ελληνική περίπτωση, μία από τις κυρίαρχες βιβλιογραφικές αντιλήψεις για τον χαρακτήρα των εκτός γάμου γεννήσεων: εκείνη που ταυτίζει αναγκαστικά την εξώγαμη γεννητικότητα με τις «ευάλωτες κοινωνικά ομάδες», συνδέοντας μάλιστα το φαινόμενο της αύξησης των «νόθων» παιδιών με την παραβατική και βίαιη συμπεριφορά.⁷

6. Δήμητρα Τζανάκη, «Δίωξη του τριβαδισμού/σοδομισμού/ομοφυλοφιλίας/λεσβιανισμού», *Κοινωνικές Επιστήμες* 11 (Φεβρουάριος 2020), σ. 168-185 και Δήμητρα Τζανάκη, «Πορνεία και ανελευθερία», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* 150 (2018), σ. 111-149.

7. Patrick Fagan, «The Real Root Cause of Violent Crime: The Breakdown of Marriage, Family and Community», *Heritage Foundation* 17 (1995) και Todd Kendall, Robert Tamura, «Unmarried fertility, crime, and social stigma», *The Journal of Law and Economics* 53/1 (2010), σ. 185-221.

Αν και η προσπάθεια ανίχνευσης και ερμηνείας των βασικών παραγόντων που οδήγησαν στην αύξηση των εκτός γάμου γεννήσεων στην Ελλάδα κατά τη διάρκεια του 20ού αιώνα είναι πολυδιάστατη και χρήζει σαφώς περαιτέρω επεξεργασίας και ανάλυσης (τόσο θεωρητικά όσο και εμπειρικά), ευελπιστούμε πως τα ευρήματα αυτού του κεφαλαίου θα αποτελέσουν το πρώτο έναυσμα για την αποκωδικοποίηση μιας κρυφής αντίστασης που μένει ακόμη να ειπωθεί.

ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ: ΕΠΙΚΡΑΤΗΣΗ ΤΩΝ ΚΕΦΑΛΑΙΟΚΡΑΤΙΚΩΝ ΣΧΕΣΕΩΝ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ ΚΑΙ ΝΕΕΣ ΜΟΡΦΕΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΣ

Σύμφωνα με τη μαρξιστική προσέγγιση αλλά και τη μαρξιστική φεμινιστική σκέψη, οι κοινωνικές αλλαγές δεν χαρακτηρίζονται μόνο από νέες υλικές παραγωγικές δυνάμεις, αλλά και από νέες μορφές κοινωνικής συνείδησης, έκφρασης, φιλοσοφικών θεωρήσεων και ηθικής.⁸ Σ' αυτήν τη βάση, η προέλευση και η κατεύθυνση της όποιας μεταβολής στη συνείδηση των ανθρώπων έχει πάντοτε αφετηρία τις ανάγκες της ίδιας της υλικής ζωής και είναι αναπόσπαστη από τη διαδικασία της κοινωνικής εξέλιξης.⁹ Έτσι, με την αλλαγή των οικονομικών και κοινωνικών συνθηκών, οι άνθρωποι αλλάζουν τις αντιλήψεις τους, τις συνήθειές τους, καθώς και τους ηθικούς τους κανόνες, ακριβώς μέσα από ένα καθεστώς εξουσίας που τους επιβάλλεται, τότε με κατασταλτικό και τότε με θετικό τρόπο.¹⁰

8. Karl Marx, Friedrich Engels, *Collected Works of Karl Marx and Friedrich Engels*, Λονδίνο, Lawrence & Wishart, 2010[1845].

9. Τάσος Χρονάς, «Φιλοσοφία και Ηθική», *Ριζοσπάστης* (Ιδεολογία), 11.1.2004, <https://www.rizospastis.gr/story.do?id=2124681>.

10. Wilhelm Reich, *Οι ρίζες της σεξουαλικής καταπίεσης*, Αθήνα, Ελεύθερος Τύπος, 1980.

Τέτοιες πτυχές αναδεικνύονται και με το πέρασμα της κοινωνίας από τις μη εμπορευματικές στις σύγχρονες καπιταλιστικές μορφές παραγωγής, επιφέροντας σημαντικές αλλαγές στη δομή της παραδοσιακής-πατριαρχικής οικογένειας.¹¹ Αξίζει να σημειωθεί, ωστόσο, ότι η μετάβαση αυτή δεν αποτελεί παρά τη σταδιακή αντικατάσταση των παραδοσιακών μορφών πατριαρχίας με νέες πιο ευέλικτες δομές, εξίσου πατριαρχικές και αντιδραστικές, καλύτερα προσαρμοσμένες όμως στις ανάγκες της σύγχρονης καπιταλιστικής πραγματικότητας.¹² Τον αντιδραστικό χαρακτήρα αυτής της μετάβασης φωτίζει, άλλωστε, διεξοδικά και η Σίλβια Φεντερίτσι (2019).¹³ Παρ' όλα αυτά, μπορούμε να πούμε πως η επικράτηση των κεφαλαιοκρατικών

11. Τέτοιες αλλαγές ήταν: Η αντικατάσταση των μεγάλων εκτεταμένων οικογενειών από τις μικρές πυρηνικές οικογένειες (William J. Goode, *World revolution and family patterns*, Νέα Υόρκη, The Free Press of Glencoe, 1963), η αύξηση της κοινωνικής κινητικότητας από την ύπαιθρο στην πόλη (Elinor Accampo, *Industrialization, Family Life, and Class Relations: Saint Chamond, 1815-1914*, Μπέρκλεϊ, University of California Press, 1989), η διαμόρφωση μιας «νέας» καπιταλιστικής ηθικής που βασιζόταν στην ατομικότητα και στον εγωκεντρισμό (Marx Weber, *Η προτεσταντική ηθική και το πνεύμα του καπιταλισμού*, Αθήνα, Gutenberg, 2006[1905]), η είσοδος των γυναικών στην αγορά εργασίας [ByGail Braybon, *Women Workers in the First World War*, Νέα Υόρκη-Λονδίνο, Routledge, 2013 και Claudia Goldin, Kenneth Sokoloff, «Women, children, and industrialization in the early republic: evidence from the manufacturing censuses», *Journal of Economic History* 42 (1982)], η αύξηση της διαζευκτικότητας, κυρίως ως αποτέλεσμα της οικονομικής ανεξαρτησίας των γυναικών [Steven Ruggles, «The rise of divorce and separation in the United States, 1880-1990», *Demography* 34 (1997) και Robert Schoen κ.ά., «Women's employment, marital happiness, and divorce», *Social Forces* 81/2 (2002)], η μείωση της δημοφιλίας του γάμου [Ulrich Beck, Elisabeth Beck-Gemdhein, *Individualization: Institutionalized individualism and its social and political consequences*, Λονδίνο, SAGE, 2002 και Zheng Wu, «Cohabitation: An Alternative Form of Family Living», *European Journal of Population* 18/4 (2002)].

12. Διάλεξη του Τμήματος για την Ισοτιμία των Γυναικών της ΚΕ του ΚΚΕ, «Για το γυναικείο ζήτημα», *Κομμουνιστική Επιθεώρηση* 1 (Ιανουάριος-Φεβρουάριος 2014), <https://www.komep.gr/m-article/014825de-f42a-11e9-95d7-3ed1504937da/>.

13. Silvia Federici, *Ο Κάλιμπαν και η μάγισσα. Γυναίκες, σώμα και πρωταρχική συσσώρευση*, Αθήνα, Εκδόσεις των Ξένων, 2014.

σχέσεων παραγωγής, τουλάχιστον ιστορικά, συμπίπτει με την εμφάνιση και ανάπτυξη νέων μορφών οικογενειακής ζωής και γονεϊκότητας, μεταξύ των οποίων και οι γεννήσεις παιδιών εκτός γάμου.¹⁴ Στον ίδιο ακριβώς άξονα κινείται και η θεωρία της λεγόμενης «πρώιμης σεξουαλικής επανάστασης» του Έντουαρντ Σόρτερ,¹⁵ σύμφωνα με την οποία η ανάπτυξη του σύγχρονου βιομηχανικού καπιταλισμού στα τέλη του 18ου και στις αρχές του 19ου αιώνα συνοδεύτηκε από μια πρώτη λιγότερο δημοφιλή «σεξουαλική επανάσταση», που προηγήθηκε εκείνης της δεκαετίας του '60, συνδεδεμένη με τη σταδιακή απενοχοποίηση των προγαμιαίων σχέσεων και κατά συνέπεια την αύξηση των εκτός γάμου γεννήσεων, οι οποίες δικαιολογούνταν από τις ίδιες τις γυναίκες ως αποτέλεσμα πάθους και έρωτα, κάτι σχεδόν ανήκουστο παλαιότερα. Αντίστοιχα συμπεράσματα και προβληματισμούς θα μπορούσαμε να προτείνουμε και για την περίοδο στις αρχές του 20ού αιώνα, μέχρι τη δεκαετία του 1930, όσον αφορά και την ελληνική περίπτωση,¹⁶ ιδιαίτερα κάτω από την ομπρέλα του σεξουαλικού κινήματος του Μάγκνους Χίρσφελντ (Magnus Hirschfeld, 1868-1935), αλλά και της σεξουαλικοπολιτικής πλατφόρμας του Βίλχελμ Ράιχ (Wilhelm Reich, 1897-1957),¹⁷ που, αν και από διαφορετική αφετηρία, συγκλίνουν στο ότι νέες μορφές πειθάρχησης και εξουσίας γιγαντώνονται στο πλαίσιο του συνολικού βιο-

14. MariaJose Gonzalez Lopez, Montserrat Solsona Pairó, «Households and families: changing living arrangements and gender relations», στο Simone Duncan, Birgit Pfau-Effinger (επιμ.), *Gender, Economy and Culture in the European Union*, Λονδίνο-Νέα Υόρκη, Routledge, 2000, σ. 49-86 και Jane Lewis, *The end of marriage? Individualism and intimate relations*, Τσέλτεναμ, Edward Elgar Publishing, 2001.

15. Edward Shorter, «Female emancipation, birth control and fertility in European history», *The American Historical Reviews* 78 (1973), σ. 605-640.

16. Δ. Τζανάκη, «Δίωξη του τριβαδισμού/σοδομισμού/ομοφυλοφιλίας/λεσβιανισμού», ό.π., σ. 2 και Δ. Τζανάκη, «Πορνεία και ανελευθερία», ό.π., σ. 2.

17. Wilhelm Reich, *Η πάλη των τάξεων και η ψυχανάλυση*, Αθήνα, Ελεύθερος Τύπος, 1977.

πολιτικού ελέγχου του πληθυσμού με στόχο τη ρύθμιση της ανθρώπινης συμπεριφοράς και επιθυμίας, τόσο στον δημόσιο όσο και στον ιδιωτικό χώρο, στην πανοπτική αντίληψη της αστικής ηθικής. Εξάλλου, δεν είναι τυχαίο ότι η αντιμετώπιση και η διαχείριση του προβλήματος των παιδιών εκτός γάμου τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο στην Ελλάδα προκύπτει, όπως προτείνουμε, σε μια προσπάθεια αποδιάρθρωσης αυτού που περιγραφόταν από τον κυρίαρχο αστικό λόγο της εποχής ως «ανηθικότητα», η οποία εκφράστηκε και με την εισαγωγή μιας σειράς μέτρων κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1920.¹⁸

ΕΜΠΕΙΡΙΚΑ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ (ΜΕΡΟΣ Α΄)
ΟΙ ΓΕΝΝΗΣΕΙΣ ΠΑΙΔΙΩΝ ΕΚΤΟΣ ΓΑΜΟΥ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ
(1922-1938)

Η ανοδική πορεία που καταγράφουν τα ποσοστά των εκτός γάμου γεννήσεων στην Ελλάδα καθ' όλη σχεδόν τη διάρκεια του 20ού αιώνα¹⁹ παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, πολύ περισσότερο αν αναλογιστούμε την παράλληλη πτώση της συνολικής γεννητικότητας κατά την ίδια χρονική περίοδο.²⁰ Η συνύπαρξη των δύο αντίρροπων αυτών τάσεων μεταξύ εξώγαμης και συνολικής γεννητικότητας στην Ελλάδα κατά τον 20ό αιώνα είναι ευδιάκριτη ακόμη και αν περιορίσουμε την εικόνα στα χρόνια του Μεσοπολέμου,²¹ γεγονός που αναδεικνύει, όπως προτείνουμε, τη διαμόρφωση μιας εναλλακτικής αντίληψης και κοινωνικής συμπεριφοράς που εξέφραζε κυρί-

18. Δ. Τζανάκη, «Δίωξη του τριβαδισμού/σοδομισμού/ομοφυλοφιλίας/λεσβιανισμού», ό.π., σ. 2 και Δ. Τζανάκη, «Πορνεία και ανελευθερία», ό.π., σ. 2.

19. βλ. Σχήμα 1 στο <http://trifonaslemon.blogspot.com/2021/11/blog-post.html?m=1>

20. βλ. Σχήμα 2, στο *ίδιο*.

21. βλ. Σχήμα 3 και 4, στο *ίδιο*.

ως τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα και που ενδεχομένως να αντικατοπτρίζει τις παραλλαγές μιας γενικότερης αντίστασης που έθετε σε αμφισβήτηση την κυρίαρχη αστική ηθική και τα παραδοσιακά-πατριαρχικά πρότυπα και αξίες αναφορικά με την οικογένεια, τον γάμο, τις σχέσεις και τον έρωτα. Πιο συγκεκριμένα, οι εκτός γάμου γεννήσεις στην Ελλάδα καταγράφουν μια σαφή ανοδική τάση για ολόκληρη την περίοδο 1928-1938, ενώ, αντιθέτως, η συνολική γεννητικότητα εμφανίζει σημαντική πτώση κατά το δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1930, έπειτα από μια περίοδο σταθεροποίησης.

Στο σημείο αυτό, αξίζει να επισημάνουμε ότι η ανοδική πορεία των εκτός γάμου γεννήσεων στην Ελλάδα στα τέλη της δεκαετίας του 1920 λαμβάνει χώρα σε μια περίοδο που συμπίπτει χρονικά με το εγχείρημα του λεγόμενου «αστικού εκσυγχρονισμού» της χώρας,²² που στην ουσία έθεσε τις βάσεις για την εδραίωση της αστικής εξουσίας στην Ελλάδα. Ακόμη πιο ενδιαφέρον είναι το γεγονός ότι η αύξηση των εκτός γάμου γεννήσεων σημειώνεται σε μια περίοδο όπου παράλληλα εξελίσσεται μια οργανωμένη προσπάθεια του αστικού κράτους να επιβάλει την «κοινωνική πειθαρχία» στον πληθυσμό, ιδιαίτερα στα κατώτερα κοινωνικά στρώματα, με στόχο να εμποδίσει έναν νέο «εσωτερικό εχθρό», τις κομμουνιστικές ιδέες και τον κύριο εκφραστή αυτών, το νεοσύστατο Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδος.²³ Ακριβώς στο πλαίσιο αυτό, η κυβέρνηση του Βενιζέλου ανήγαγε σταδιακά σε επίσημη κρατική ιδεολογία τον αντικομμουνισμό, κάτι που εκφράστηκε άλλωστε και με το περίφημο «ιδιώνυμο» (βλ. Νόμος 4229 του 1929 «Περί μέτρων ασφαλείας του κοινωνικού καθεστώτος και προστα-

22. Σπύρος Τζόκας, *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και το εγχείρημα του αστικού εκσυγχρονισμού 1928-1932*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2002.

23. Δημήτρης Μπαχάρας, «Μελετώντας τις απαρχές του αντικομμουνισμού τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 1920 στην Ελλάδα», *Μνήμων* 29 (2008), σ. 175-198.

σίας των ελευθεριών των πολιτών»²⁴. Ωστόσο, δεν πρέπει να ξεχνάμε πως ο Νόμος 3032 του 1923 «Περί των μέτρων προς καταπολέμησιν των αφροδισίων νοσημάτων και περί ασέμων γυναικών», η περίφημη διάταξη υπό τον τίτλο «Περί ωρισμένου μήκους φουστών δεσποινίδων άνω των 12 ετών και κυριών κυκλοφορουσών εις δημόσια εν γένει μέρη και κέντρα» του 1925, καθώς και πλήθος άλλων προηγούμενων διατάξεων και νόμων που προηγήθηκαν είχαν ήδη προετοιμάσει το έδαφος για την άσκηση πειθαρχικών διώξεων εναντίον όσων «απέκλιναν» της πρέπουσας κοινωνικής συμπεριφοράς.²⁵ Την ίδια εποχή, η Αλεξάνδρα Κολοντάι (1872-1952) φιγουράρει στον *Ριζοσπάστη*,²⁶ ενώ η κομμουνιστική πτέρυγα του γυναικείου κινήματος στην Ελλάδα αλλάζει την κυρίαρχη ατζέντα που είχε μέχρι τότε επιβάλει ο αστικός φεμινισμός, διακηρύσσοντας, μεταξύ άλλων, τις διεκδικήσεις και τα κατορθώματα της Μεγάλης Οκτωβριανής Επανάστασης του 1917 (βλ. πλήρη παραχώρηση πολιτικών δικαιωμάτων στις γυναίκες, καθιέρωση του πολιτικού γάμου, δικαίωμα και των δύο συζύγων στο διαζύγιο, δικαίωμα στην άμβλωση, κατάργηση των νόμων που διέκριναν το «νόμιμο» από το εξώγαμο παιδί κ.λπ.).²⁷ Είναι άλλωστε ενδεικτικό ότι στη θέση 12 του προγράμματος που ψηφίστηκε στο πρώτο Πανελλαδικό Σοσιαλιστικό Συνέδριο, στο οποίο ιδρύθηκε το ΣΕΚΕ –μετέπειτα ΚΚΕ–, αναφέρεται το παρακάτω αίτημα: «Πλήρης αστική, πολιτική, οικονομική και κοι-

24. Ένθετη Έκδοση: 7 ΜΕΡΕΣ, «Το ιδιώνυμο», *Ριζοσπάστης*, 14.7.2002, <https://www.rizospastis.gr/story.do?id=1341062>.

25. Δ. Τζανάκη, «Δίωξη του τριβαδισμού/σοδομισμού/ομοφυλοφιλίας/λεσβιανισμού», ό.π., σ. 2 και Δ. Τζανάκη, «Πορνεία και ανελευθερία», ό.π., σ. 2.

26. Έφη Τσέα, «Από την ελευθερία στο ξερίζωμα του έρωτα. Το σταλινικό ιδιώνυμο και η αποδοχή της αστικής ηθικής» (σε αυτό τον τόμο).

27. Βαγγελιώ Δερμιτζάκη, «Γυναίκα και Οκτωβριανή Επανάσταση», ιστοσελίδα του Συλλόγου Εκπαιδευτικών Π. Ε. «Αλέξανδρος Δελμούζος», <https://www.syllogosdelmouzos.gr/index.php/arthra/125-gynaika-kai-oktovriani-epanastasi-tis-dermitzaki-vaggelios-melos-ton-agonistikon-kiniseon-ekpaideftikon>.

νωνική εξίσωσις των γυναικών προς τους άνδρας. Κατάργησις όλων των νόμων που περιορίζουν τα δικαιώματα της γυναίκας και του νόθου παιδιού».²⁸ Έτσι, και με αφορμή τον κοινωνικό «κίνδυνο» των «ακόλαστων» του 19ου αιώνα, των «κοινών» των αρχών του 20ού αιώνα και μετέπειτα των «άσεμνων», των «ελευθέρων» και των «κομμουνιστριών» του Μεσοπολέμου, διαμορφώθηκε ένα ευρύτερο πλαίσιο μηχανισμών κοινωνικού ελέγχου, το οποίο στηρίχθηκε έντονα στον ιατρικό λόγο και στη βιοεξουσιαστική/βιοπολιτική ρητορική και πρακτική, με κύριο στόχο την κατάπνιξη κάθε νέας ιδέας και ριζοσπαστικής συμπεριφοράς που ξεπερνούσε τα όρια της αστικής «πραγματικότητας» και απειλούσε την κυριαρχία της. Τη διαμόρφωση αυτού του πλαισίου στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου περιγράφει εκτενώς η Δήμητρα Τζανάκη (2020, 2018),²⁹ ενώ την ιστορική αφετηρία και τη σημασία της δίωξης της γυναικείας σεξουαλικότητας που λαμβάνει χώρα παράλληλα με την άνοδο των σύγχρονων καπιταλιστικών σχέσεων αναλύουν οι Σίλβια Φεντερίτσι (2019, 2014) και Βίλχελμ Ράιχ (1980),³⁰ όσον αφορά την ευρωπαϊκή πραγματικότητα.

Επιστρέφοντας στα εμπειρικά μας ευρήματα, αξίζει να σημειωθεί ότι η αρχική μείωση της συνολικής γεννητικότητας στο πρώτο μισό της δεκαετίας του 1920 αντικατοπτρίζει εν μέρει τις συνέπειες της εμπλοκής της χώρας σε μια σειρά διαδοχικών πολέμων από το 1897 έως το 1922, ενώ η απότομη αύξηση που ακολουθεί στο δεύτερο μισό της ίδιας δεκαετίας σηματοδοτεί ουσιαστικά την επιστροφή της συνολικής γεννητικότητας στα προπολεμικά επίπεδα. Αναφορικά με τις εκτός γάμου γεννήσεις, πέρα από τη σημαντική αύξηση που σημειώνουν κατά

28. ΚΕ του ΚΚΕ, *Δοκίμιο Ιστορίας του ΚΚΕ 1918-1939*, Σύγχρονη Εποχή, 2018.

29. Δ. Τζανάκη, «Δίωξη του τριβαδισμού/σοδομισμού/ομοφυλοφιλίας/λεσβιανισμού», ό.π., σ. 2 και Δ. Τζανάκη, «Πορνεία και ανελευθερία», ό.π., σ. 2.

30. S. Federici, *Ο Κάλμπαν και η μάγισσα*, ό.π., σ. 3, Silvia Federici, *Το κνήγι των μαγισσών χθες και σήμερα*, Θεσσαλονίκη, Εκδόσεις των Ξένων, 2019, και W. Reich, *Οι ρίζες της σεξουαλικής καταπίεσης*, ό.π., σ. 3.

την περίοδο του Μεσοπολέμου, αξιοσημείωτη είναι η μεγάλη απόσταση που χωρίζει την Αττική και τα Επτάνησα από τις βόρειες περιοχές της χώρας.³¹ Γενικότερα, τα βόρεια εδάφη της χώρας (βλ. Θεσσαλία, Μακεδονία, Ήπειρος και Θράκη) προσαρτήθηκαν στο ελληνικό κράτος αρκετά χρόνια μετά την Επανάσταση του 1821, με αποτέλεσμα να χαρακτηρίζονται από ένα πολύ διαφορετικό μοντέλο οικονομικής ανάπτυξης σε σχέση με την υπόλοιπη Ελλάδα, βασιζόμενο στην ύπαρξη μεγάλων ιδιοκτησιών γης (τσιφλίκια) που ευνοούσαν τη συντήρηση εκτεταμένων εκμεταλλευτικών παραγωγικών σχέσεων με ζωντανά ακόμη τα «ημι-φεουδαρχικά» κατάλοιπα, καθυστερώντας έτσι την επέκταση των σύγχρονων κεφαλαιοκρατικών σχέσεων στις περιοχές αυτές. Αντιθέτως, οι περιοχές που απελευθερώθηκαν νωρίτερα, καθιστώντας το πρώτο ανεξάρτητο ελληνικό κράτος (βλ. Στερεά Ελλάδα και Πελοπόννησος), σημαδεύτηκαν από ιδιαίτερα ριζοσπαστικές μεταρρυθμίσεις προς όφελος των μικροκαλλιεργητών και ακτημόνων αγροτών (βλ. αγροτική μεταρρύθμιση του 1871), αναπτύσσοντας ένα πιο «δημοκρατικό» οικονομικό μοντέλο, με κορμό τη μικρή οικογενειακή ιδιοκτησία στην αγροτική παραγωγή. Παράλληλα, ένα τρίτο διακριτό οικονομικό και κοινωνικό πεδίο αναδύθηκε, αποτελούμενο από τα ελληνικά νησιά, πολλά από τα οποία δεν γνώρισαν σχεδόν ποτέ τον οθωμανικό ζυγό (βλ. Επτάνησα) ή απολάμβαναν ένα ειδικό καθεστώς σχετικής αυτονομίας (βλ. προνομιούχα νησιά του Αρχιπελάγους). Τέλος, η περίοδος της βενετοκρατίας σε αρκετά από τα ελληνικά νησιά, καθώς και η συχνή απουσία των ανδρών,³² συνέβαλαν πιθανώς στη διαμόρφωση μιας πιο «προοδευτικής» κοινωνικής πραγματικότητας

31. Βλ. Σχήμα 5 στο <http://trifonaslemon.blogspot.com/2021/11/blog-post.html?m=1>. Η πρωτοκαθεδρία της Αττικής και των Επτανήσων αναφορικά με τα πολύ υψηλά ποσοστά της εξώγαμης γεννητικότητας στην Ελλάδα διακρίνεται ήδη από την περίοδο 1859-1884 (βλ. Σχήμα 6, στο *ίδιο*).

32. Marina Petronoti, «The economic autonomy of rural women: A survey of the Mediterranean with specific reference to three Greek islands», *The Greek Review of Social Research* 1 (1981), σ. 6-19.

για τις γυναίκες, πολύ πιο κοντά στα δυτικά πρότυπα, που επέτρεπε, μεταξύ άλλων, μια σχετική ανεκτικότητα στο φαινόμενο των «νόθων» παιδιών. Στην ουσία, το χάσμα που διακρίνεται ανάμεσα στην Αττική και τα Επτάνησα με τις βόρειες περιοχές της χώρας ως προς τα ποσοστά της εξώγαμης γεννητικότητας (κάτι ανάλογο συμβαίνει και με τα ποσοστά του γυναικείου εγγραμματισμού, αλλά και με τα ποσοστά των διαζευγμένων γυναικών)³³ μπορεί ενδεχομένως να εξηγηθεί αποτελεσματικά στο γενικότερο πλαίσιο της θεωρίας των Έγκερμαν, Μαρισκάλ και Σοκόλοφ (2009, 2002),³⁴ οι οποίοι δίνουν ιδιαίτερη έμφαση στη σημασία της «ποιότητας» των θεσμών («καλές» και «κακές» πολιτικές) στη δημιουργία έντονα διαφοροποιημένων δρόμων οικονομικής ανάπτυξης μεταξύ χωρών και περιοχών. Τέτοιες πτυχές αναδεικνύει έμμεσα και η Σίλβια Φεντερίτσι (2019),³⁵ εντοπίζοντας τις απαρχές και την ένταση του κυνηγιού των μαγισσών στις περιοχές εκείνες όπου προϋπήρξαν μεγάλες περιφράξεις των πρώην κοινών (κοινοτικών) γαιών από τους πλούσιους γαιοκτήμονες, γεγονός που ενέτεινε τη φτώχεια και τις κοινωνικές ανισότητες, περιθωριοποιώντας παράλληλα τους οικονομικά ασθενέστερους, με πρώτα θύματα τις γυναίκες και τους γηραιότερους.

Προκειμένου να ξεφύγουμε από τα όρια μιας απλής μονοδιάστατης ανάλυσης του φαινομένου της αύξησης των εκτός γάμου γεννήσεων στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου, κατασκευ-

33. Tryfonas Lemontzoglou, «Three Essays on Literacy Development, Marital Instability, and Births Outside Marriage: Empirical Evidence from the Late Nineteenth- and Early Twentieth-Century Greece», αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, University of Siena, 2019.

34. Stanley Engerman, Elisa Mariscal, Kenneth Sokoloff, «The Evolution of Schooling in the Americas, 1800-1925», στο David Eltis, Frank Lewis, Kenneth L. Sokoloff (επιμ.), *Human capital and institutions: a long run view*, Νέα Υόρκη, Cambridge University Press, 2009, και Stanley Engerman, Elisa Mariscal, Kenneth Sokoloff, «Schooling, Suffrage, and the Persistence of Inequality in the Americas, 1800-1945», αδημοσίευτο κείμενο, 2002.

35. S. Federici, *Το κυνήγι των μαγισσών χθες και σήμερα*, ό.π., σ. 5.

άσαμε μια νέα βάση δεδομένων που βασίστηκε σε στοιχεία που αντλήθηκαν από τις ετήσιες απογραφές του ελληνικού κράτους κατά τα έτη 1922-1938, καλύπτοντας 32 επαρχίες (provinces) της Ελλάδας. Οι δείκτες που χρησιμοποιήθηκαν καθώς και οι τάσεις εξέλιξής τους κατά τον Μεσοπόλεμο παρουσιάζονται στον Πίνακα 1 στο τέλος του κεφαλαίου. Αναλυτικότερα, οι γεννήσεις παιδιών εκτός γάμου αποτελούν την κύρια εξαρτημένη μεταβλητή του υποδείγματός μας, ενώ οι διαζευγμένες γυναίκες που ξαναπαντρεύονται, οι γυναίκες που παντρεύονται σε πολύ μικρή ηλικία (κάτω των 20 ετών), η συγκέντρωση των έγγαμων ανδρών στις διάφορες αγροτικές δραστηριότητες, ο αγροτικός «εκσυγχρονισμός» ως προς το ζωικό κεφάλαιο, οι δείκτες θνησιμότητας (συνολική, μητρική και βρεφική), η πληθυσμιακή συγκέντρωση («αστικοποίηση») και η γεωγραφική τοποθεσία (ψευδομεταβλητή) αποτελούν τις ερμηνευτικές μας μεταβλητές (προσδιοριστικοί παράγοντες).³⁶ Όπως δείχνουν τα αποτελέσματά μας (βλ. Πίνακες 2 και 3), το δικαίωμα πρόσβασης των γυναικών στη λήψη διαζυγίου και η σύναψη νέου γάμου βρέθηκε θετικά και στατιστικά σημαντικά συσχετισμένο με τις γεννήσεις παιδιών εκτός γάμου,³⁷ ενώ το φαινόμενο του γάμου σε πολύ μικρή ηλικία για τις γυναίκες βρέθηκε πως είχε αρνητική και στατιστικά σημαντική σχέση

36. Ο βασικός περιορισμός που καλούμαστε να αντιμετωπίσουμε στο κομμάτι της μοντελοποίησης έγκειται στο γεγονός ότι τα δεδομένα που είναι διαθέσιμα σε ετήσια βάση και παράλληλα καλύπτουν πλήθος περιοχών της Ελλάδας για το διάστημα 1922-1938 αφορούν μόνο τη φυσική κίνηση του πληθυσμού, τις αιτίες θανάτου και τη γεωργία/κτηνοτροφία. Ωστόσο, θεωρούμε πως οι δείκτες που κατασκευάσαμε μπορούν να προσεγγίσουν αποτελεσματικά τους βασικούς κοινωνικοοικονομικούς παράγοντες που ενδεχομένως συνδέονται με την αύξηση των εκτός γάμου γεννήσεων στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου.

37. Μια περιοχή πιο «ανεκτική» στο δικαίωμα της γυναίκας να βγει από έναν γάμο «κακής» ποιότητας μέσω του διαζυγίου και να προχωρήσει στη σύναψη ενός νέου γάμου, ξεπερνώντας μάλιστα το στίγμα που συνόδευε τις διαζευγμένες γυναίκες εκείνης της εποχής, θα ήταν πιθανά το ίδιο «ανεκτική» και απέναντι στις μητέρες παιδιών εκτός γάμου, εκφράζοντας σε γενικές γραμμές μια κάποια πιο «προοδευτική» κουλτούρα.

με την εξώγαμη γεννητικότητα.³⁸ Επιπλέον, θετική σχέση με τις γεννήσεις παιδιών εκτός γάμου (αν και όχι στατιστικά σημαντική σε όλες τις παλινδρομήσεις) είχε ο αγροτικός «εκσυγχρονισμός» ως προς το ζωικό κεφάλαιο,³⁹ ενώ αρνητικά και σημαντικά (τουλάχιστον στις περισσότερες παλινδρομήσεις) συσχετιζόταν η συγκέντρωση των έγγαμων ανδρών στις αγροτικές δραστηριότητες με την εξώγαμη γεννητικότητα.⁴⁰ Αρνητικές σχέσεις με τις γεννήσεις παιδιών εκτός γάμου στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου εμφάνισαν και οι δείκτες συνολικής και μητρικής θνησιμότητας,⁴¹ ωστόσο, δεν ίσχυε το ίδιο και για τη βρεφική θνησιμότητα, που βρέθηκε θετικά και σημαντικά συσχετισμένη με τις εκτός γάμου γεννήσεις, καταδεικνύοντας έτσι το κοινωνικό στίγμα που συνόδευε τα «νόθα» παιδιά στην Ελλάδα την εποχή εκείνη. Το γεγονός αυτό φαίνεται, άλλωστε, και από το μεγάλο χάσμα που παρουσιάζεται στους θανάτους βρεφών μεταξύ «νόμιμων» και «νόθων» παιδιών.⁴² Τέλος, η πληθυσμιακή συγκέντρωση («αστικοποίηση») είχε θετικές σχέσεις με τις γεννήσεις παιδιών εκτός γάμου (όχι πάντοτε στατιστικά σημαντικές), ενώ τα ελληνικά νησιά και οι βόρειες περιοχές της χώρας (γεωγραφικές ψευδομεταβλητές) εμφάνισαν θετικές και αρνητικές συσχετίσεις

38. Ο γάμος σε μικρή ηλικία για τις γυναίκες (κάτω των 20 ετών) θεωρούμε πως εκφράζει την επιβολή της πατρικής εξουσίας στις γυναίκες και ευρύτερα τον έλεγχο της γυναικείας σεξουαλικότητας.

39. Ο δείκτης άλογα/βόδια («αγροτικός εκσυγχρονισμός ως προς το ζωικό κεφάλαιο») θεωρούμε πως εκφράζει μια «τεχνολογικά» πιο ανεπτυγμένη πραγματικότητα στην ελληνική ύπαιθρο, καλύτερα προσαρμοσμένη στις σύγχρονες εμπορευματικές σχέσεις που συνδέονταν με τη μικρή οικογενειακή γεωργία.

40. Η συγκέντρωση των έγγαμων ανδρών στις διάφορες αγροτικές δραστηριότητες θεωρούμε πως εκφράζει την «προσκόλληση» σε πιο παραδοσιακά πρότυπα, αξίες και συμπεριφορές αναφορικά με τον γάμο, τις σχέσεις και την οικογένεια.

41. Οι δείκτες συνολικής και μητρικής θνησιμότητας θεωρούμε πως αντικατοπτρίζουν το χαμηλό βιοτικό επίπεδο, τη μειωμένη πρόσβαση του πληθυσμού σε δομές περίθαλψης και υγείας, αλλά και ευρύτερα τις άσχημες συνθήκες υγιεινής του νοικοκυριού.

42. Βλ. σχήμα 7 στο <http://trifonaslemon.blogspot.com/2021/11/blog-post.html?m=1>

αντίστοιχα, αναδεικνύοντας έτσι τη συνύπαρξη των δύο έντονα διαφοροποιημένων οικονομικών και κοινωνικών πεδίων στα οποία αναφερθήκαμε και προηγούμενα.

ΕΜΠΕΙΡΙΚΑ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ (ΜΕΡΟΣ Β΄)
ΟΙ ΓΕΝΝΗΣΕΙΣ ΠΑΙΔΙΩΝ ΕΚΤΟΣ ΓΑΜΟΥ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ
(1956-1997)

Με τη λήξη του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, η Ελλάδα εισέρχεται σε μια φάση σχετικής «σταθεροποίησης» της οικονομίας της, που στη συνέχεια ακολουθήθηκε από την παραγωγική ανασυγκρότηση της χώρας, ανοίγοντας τον δρόμο στη λεγόμενη «χρυσή εποχή» του ελληνικού καπιταλισμού (1960-1973).⁴³ Παράλληλα, η πορεία αυτή συνοδεύτηκε από τον ριζικό μετασχηματισμό της ελληνικής κοινωνίας, η οποία, ιδιαίτερα μετά το τέλος της δικτατορίας των συνταγματαρχών το 1974, αρχίζει να προσαρμόζεται ολοένα και περισσότερο στη μέση ευρωπαϊκή πραγματικότητα αναφορικά με τις στάσεις και τις συμπεριφορές απέναντι στον γάμο, στην οικογένεια και στις σχέσεις.⁴⁴ Πιο συγκεκριμένα, οι κυριότερες αλλαγές που παρατηρούνται στη δομή της ελληνικής οικογένειας κατά το δεύτερο μισό του 20ού αιώνα παρουσιάζονται διαγραμματικά στο τέλος του κεφαλαίου,⁴⁵ αποτυπώνοντας, μεταξύ άλλων, τη μείωση του μέσου αριθμού των μελών της οικογένειας, τη μείωση του ποσοστού των μεγάλων (εκτεταμένων) οικογενειών, την αύξηση του ποσοστού των μονοπρόσωπων νοικοκυριών, την αύξηση

43. Ηλίας Ιωακείμογλου, Γιάννης Μηλιός, *Η διεθνοποίηση του ελληνικού καπιταλισμού και το ισοζύγιο πληρωμών*, Αθήνα, Εξάντας, 1990.

44. Λάουρα Μαράτου-Αλιπράντη, «Νέες μορφές οικογένειας. Τάσεις και εξελίξεις στη σύγχρονη Ελλάδα», *Εγκέφαλος* 47/2 (2010), <http://www.encephalos.gr/full/47-2-02g.htm>.

45. Βλ. σχήματα 8 έως 12 στο <http://trifonaslemon.blogspot.com/2021/11/blog-post.html?m=1>.

του ποσοστού των ζευγαριών που ζουν χωρίς καθόλου παιδιά και την αύξηση του ποσοστού των εκτός γάμου γεννήσεων. Ωστόσο, η Ελλάδα φαίνεται να καταγράφει τα χαμηλότερα ποσοστά στην Ευρώπη σε ό,τι αφορά τις νέες μορφές οικογενειακής ζωής και γονεϊκότητας σε σχέση με κάθε άλλη περιοχή της Ευρώπης.⁴⁶ Σημαντικό ρόλο στο πεδίο των προαναφερθέντων αλλαγών διαδραμάτισε με βεβαιότητα η άνοδος του ΠΑΣΟΚ στην εξουσία το 1981 και κυρίως η ριζική μεταρρύθμιση του ελληνικού οικογενειακού δικαίου με το Νόμο 1329 του 1983, σύμφωνα με τον οποίον καταργήθηκε ο αναχρονιστικός θεσμός της προίκας, θεσπίστηκε το συναινετικό διαζύγιο, καθιερώθηκε ο πολιτικός γάμος ως ισότιμος με τον θρησκευτικό και καταργήθηκε κάθε είδους διάκριση μεταξύ «γνησίων» και «νόθων» τέκνων.⁴⁷ Όπως φαίνεται άλλωστε και στα σχήματα 16 έως 22,⁴⁸ η «Αλλαγή» του 1981, τουλάχιστον σε ό,τι αφορά τις κοινωνικές της προεκτάσεις στα πεδία της οικογένειας, του γάμου και των σχέσεων, φαίνεται πως οδήγησε σε περαιτέρω μείωση της γαμηλιότητας, σε μείωση του κοινωνικού στίγματος που συνόδευε τις διαζευγμένες γυναίκες, σε αύξηση της μέσης ηλικίας στον γάμο και στη γέννα για τις γυναίκες, αλλά και στη διάχυση μιας «νέας» αστικής κουλτούρας τοκετού. Επιπλέον, αξιοσημείωτη είναι και η αποτύπωση των αντίρροπων τάσεων μεταξύ συνολικής και εξώγαμης γεννητικότητας στην Ελλάδα κατά το δεύτερο μισό του 20ού αιώνα,⁴⁹ δυναμική που, όπως είδαμε και προηγουμένως, βρισκόταν σε εξέλιξη ήδη από τον Μεσοπόλεμο.

46. Βλ. σχήματα 13 έως 15 στο <http://trifonaslemon.blogspot.com/2021/11/blog-post.html?m=1>.

47. Αιμιλία Αγκαβανάκη, «Νομοθετικές αλλαγές στα δικαιώματα της γυναίκας. Η επίδρασή τους στη συνείδηση», μέρος δεύτερο, *Ριζοσπάστης* (ένθετη έκδοση: 7 ΜΕΡΕΣ), 16.9.2007, <https://www.rizospastis.gr/story.do?id=4204262>.

48. <http://trifonaslemon.blogspot.com/2021/11/blog-post.html?m=1>.

49. Βλ. σχήματα 23 και 24 στο <http://trifonaslemon.blogspot.com/2021/11/blog-post.html?m=1>.

Στο σημείο αυτό, αξίζει να αναφέρουμε μια σχετικά άγνωστη ιστορία· εκείνη των λεγόμενων «αλύτρωτων» της μεταπολεμικής Ελλάδας,⁵⁰ δηλαδή των ανθρώπων εκείνων που, ενώ συμβίωναν κατ' επιλογή, και μάλιστα σε πολλές περιπτώσεις έχοντας αποκτήσει τα δικά τους παιδιά, δεν μπορούσαν να «λυτρωθούν» από τα δεσμά του προηγούμενου γάμου, μιας και μέχρι το 1983 δεν υπήρχε νομικό πλαίσιο που να επέτρεπε το συναινετικό διαζύγιο. Η μόνη περίπτωση κατά την οποία ο νόμος επέτρεπε τη λύση του γάμου ήταν η μοιχεία, η οποία ωστόσο αποτελούσε ποινικό αδίκημα (που βάρυνε κυρίως τις γυναίκες). Μάλιστα, δεν ήταν λίγες οι περιπτώσεις εκείνες που κατέληγαν στη δημόσια διαπόμπευση και στον εξευτελισμό των «μοιχών», αφού οι «δράστες» έπρεπε να συλληφθούν επ' αυτοφώρω, τυλιγμένοι σε λευκά σεντόνια, προκειμένου να στοιχειοθετηθεί η κατηγορία. Πέρα από την ολοφάνερη δίωξη της ανθρώπινης επιθυμίας στο όνομα της «ανηθικότητας», όπως άλλωστε συνέβη και στον Μεσοπόλεμο, η ιστορία των «αλύτρωτων», που αφορούσε περισσότερους από 100.000 γονείς και τα περίπου 60.000 παιδιά τους που χαρακτηρίζονταν ως «νόθα» ή «μπάσταρδα», αναδεικνύει και το ευρύτερο πλαίσιο το οποίο προσπαθούμε να φωτίσουμε εδώ, δηλαδή τη σύνδεση του φαινομένου της αύξησης των εκτός γάμου γεννήσεων με την ανάδυση μιας εναλλακτικής κουλτούρας και κοινωνικής συμπεριφοράς, που συχνά έπαιρνε και τη μορφή μιας αντίστασης, εκτός των πλαισίων που επέβαλλε η αστική ηθική. Δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι οι λεγόμενοι «αλύτρωτοι» είχαν προχωρήσει και στη δημιουργία σωματείου, αλλά και σε απεργία πείνας στα τέλη της δεκαετίας του '70, προκειμένου να δοθεί τέλος στο φαινόμενο των «νεκρών γάμων» και να αναγνωριστούν τα δικαιώματα των «νόθων» παιδιών τους. Επιπλέον,

50. Τα στοιχεία της παραγράφου που αναφέρονται στα «αλύτρωτα» ζευγάρια της μεταπολεμικής Ελλάδας βασίζονται στο σχετικό ρεπορτάζ της «Μηχανής του Χρόνου», <https://www.youtube.com/watch?v=9ROkkU7t8jo>.

οι «αλύτρωτοι» είχαν ιδρύσει και τη δική τους συνοικία στα Γλυκά Νερά της Αττικής, ήδη από το 1955, γνωστή ως το γκέτο των «αλυτρώτων». Τέτοιες σχετικά άγνωστες πτυχές της ιστορίας των εκτός γάμου γεννήσεων στη μεταπολεμική Ελλάδα αναδεικνύουν και τα «νόθα» παιδιά των ανταρτών (παρα τις απαγορεύσεις, ακόμα και επί ποινή θανάτου, για σύναψη και λύση ερωτικών σχέσεων στο βουνό) που προέκυψαν από «έθραυστες και εφήμερες σχέσεις» σε συνθήκες ένοπλης αντίστασης, από παιδιά που «παθιασμένα ζούσαν το σήμερα γιατί αύριο δεν ήξεραν τι τους ξημερώνει και μετά τις μάχες γιόρταζαν το γεγονός ότι επέζησαν».⁵¹ Μάλιστα, την ίδια περίοδο, κυριαρχεί η αντίληψη ότι τα «νόθα παιδιά» είναι γεννημένα εγκληματίες, από σμίξεις κομμουνιστών, κομμουνιστριών, κιναιδών, αναρχικών, σεξεργατριών κ.λπ., δημιουργώντας μια δίωξη που στηριζόταν και σε βάρος των κομμουνιστών/τριών, προς ένα πρότυπο μιας υποτιθέμενης τάξης και ασφάλειας.⁵² Το γεγονός αυτό επιβεβαιώνει και πλήθος αναφορών για αρπαγές παιδιών από την αγκαλιά των μανάδων τους στις φυλακές όπου κρατούνταν οι κομμουνίστριες, προκειμένου αυτά να σταλούν στα αναμορφωτήρια της Φρειδερίκης ή σε άλλα κρατικά ιδρύματα.⁵³ Τέλος, καμία μελέτη, με εξαίρεση το βιβλίο της Κέρστιν Μουτ (2008),⁵⁴ δεν έχει αγγίξει μέχρι σήμερα

51. Μαργαρίτα Λαζαρίδη, *Πόλεμος και αίμα. Ταξίδι στο παρελθόν – Ταξίδι στον πόνο*, Διογένης, 2004.

52. Δήμητρα Τζανάκη, «Κουτσαβάκηδες, Τεντιμπούδες, Κιναιδοί, Ποντάνες και Μπαϊρακτάρηδες». Η αστυνόμευση της ανθρώπινης λιβιδώς (1948-1981)», σε αυτό τον τόμο.

53. Έλλη Παππά, *Μαρτυρίες μιας διαδρομής*, Αθήνα, Βιβλιοθήκη του Μουσείου Μπενάκη, 2010, Μαριγούλα Μαστρολέων-Ζέρβα, *Εξόριστες. Χίος, Τρίκερι, Μακρονήσι. Η Μαρούκλα αφηγείται*, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, 1986, και Μαντώ Δαλιάνη, Mark Mazower, «Παιδιά στη δίνη του Εμφυλίου πολέμου: οι ενήλικες του σήμερα», στο Mark Mazower (επιμ.), *Μετά τον πόλεμο. Η ανασυγκρότηση της οικογένειας, του έθνους και του κράτους στην Ελλάδα, 1943-1960*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2000.

54. Kerstin Muth, *Die Wehrmacht in Griechenland – und ihre Kinder (Wehrmacht in Greece – and its Children)*, Λειψία, Euroda-Verlag, 2008.

τα λεγόμενα «μπάσταρδα της Βέρμαχτ» στην Ελλάδα (αν και ο αριθμός τους υπήρξε περιορισμένος), δηλαδή τα παιδιά που απέκτησαν Ελληνίδες με γερμανούς στρατιώτες κατά τη γερμανική κατοχή, και η ιστορία των οποίων συχνά μονοπωλείται γύρω από αφηγήσεις που αναφέρονται σε βιασμούς, σε συναλλαγές του τύπου σεξ έναντι τροφίμων, σε αποπλάνηση κ.λπ., χωρίς ωστόσο να αναφέρονται και εκείνες οι περιπτώσεις εξώγαμων που ενδεχομένως υπήρξαν καρπός πραγματικού έρωτα.

Επιστρέφοντας στην ποσοτική μας ανάλυση, σκοπός της ενότητας αυτής είναι να ενισχύσει και να εμπλουτίσει περαιτέρω τα εμπειρικά ευρήματα της προηγούμενης ενότητας, αναδεικνύοντας αυτήν τη φορά την ύπαρξη μακροχρόνιων αρνητικών σχέσεων μεταξύ της εξώγαμης γεννητικότητας και ενός πλήθους παραγόντων που σχετίζονται με την «κοινωνική ευπάθεια» και την «ευαλωτότητα» των γυναικών στην Ελλάδα κατά το δεύτερο μισό του 20ού αιώνα. Τα ευρήματα αυτά έρχονται σε αντίθεση με κομμάτι της σχετικής βιβλιογραφίας που συνδέει το φαινόμενο των εκτός γάμου γεννήσεων με την «κοινωνική ευαλωτότητα».⁵⁵ Πιο συγκεκριμένα, οι ενδείξεις

55. Cissie Fairchilds, «Female Sexual Attitudes and the Rise of Illegitimacy: A Case Study», *Journal of Interdisciplinary History* 4/8 (1978), σ. 627-667· Rachel G. Fuchs, «Legislation, Poverty, and Child-Abandonment in Nineteenth-Century Paris», *Journal of Interdisciplinary History* 18 (1987), σ. 55-80· Karla Oosterveen κ.ά., «Family reconstitution and the study of bastardy: evidence from certain English parishes», στο Peter Laslett, Karla Oosterveen, Richard M. Smith (επιμ.), *Bastardy and its Comparative History*, Λονδίνο, Edward Arnold, 1980, Alice Reid, Ros Davis, Eilidh Garrett, Andrew Blaikie, «Vulnerability among illegitimate children in nineteenth century Scotland», *Annales de demographie historique* 1/111 (2006), Barbara Ana Revuelta-Euergios, «Abandoned and illegitimate, a double mortality penalty? Mortality of illegitimate infants in the founding hospital of Madrid, La Inclusa (1890-1935)», *History of the Family* 18/1 (2013), σ. 44-67, R. Schumacher κ.ά., «Unwed mothers in the city. Illegitimate fertility in 19th-century Geneva», *The History of the Family* 12/3 (2007), σ. 189-202, Cristopher Smout, «Aspects of Sexual Behaviour in Nineteenth-Century Scotland», στο P. Laslett, K. Oosterveen, R. M. Smith (επιμ.), *Bastardy and its Comparative History*, ό.π. και L. A. Tilly κ.ά., «Women's Work and European Fertility Patterns», ό.π., σ. 2.

μας βασίστηκαν στην επεξεργασία μιας νέας βάσης δεδομένων, που κατασκευάστηκε αντλώντας στοιχεία από τις ετήσιες ελληνικές απογραφές της ΕΛΣΤΑΤ για τα έτη 1956-1997. Προκειμένου να εκτιμήσουμε την κατεύθυνση (φορά) και τη στατιστική σημαντικότητα των μακροχρόνιων σχέσεων μεταξύ ενός πλήθους παραγόντων «κοινωνικής ευπάθειας» και της εξώγαμης γεννητικότητας στη μεταπολεμική Ελλάδα,⁵⁶ χρησιμοποιήσαμε τη μέθοδο του αυτοπαλίνδρομου υποδείγματος κατανεμημένων χρονικών υστερήσεων (ARDL).⁵⁷ Οι συντελεστές των μακροχρόνιων σχέσεων μεταξύ των παραγόντων «κοινωνικής ευπάθειας» και της εξώγαμης γεννητικότητας στην Ελλάδα κατά το δεύτερο μισό του 20ού αιώνα παρουσιάζονται στον Πίνακα 4 στο τέλος του κεφαλαίου. Όπως δείχνουν τα αποτελέσματα αυτά, η βρεφική θνησιμότητα φαίνεται πως είχε μακροχρόνιες αρνητικές σχέσεις με τις γεννήσεις παιδιών εκτός γάμου (στατιστικά σημαντικές σχεδόν σε όλες τις παλινδρομήσεις). Επιπλέον, μακροχρόνιες αρνητικές και σημαντικές σχέσεις με την εξώγαμη γεννητικότητα εμφάνιζε και η παραβατική συμπεριφορά. Αναλυτικότερα, οι συντελεστές των μακροχρόνιων σχέσεων μεταξύ της εξώγαμης γεννητικότητας και των εγκλημάτων τιμής και των καταδικασθέντων αντίστοιχα βρέθηκαν αρνητικοί και στατιστικά σημαντικοί σε όλες τις παλινδρομήσεις, ωστόσο τα εγκλήματα στον γάμο και

56. Με τον όρο «παράγοντες κοινωνικής ευπάθειας» στη συγκεκριμένη εργασία αναφερόμαστε στη βρεφική θνησιμότητα (<1 έτους και <1 μηνός), στην παραβατική συμπεριφορά (καταδικασθέντες, εγκλήματα στον γάμο και στην οικογένεια, και εγκλήματα τιμής), στην ανεργία, στις γεννήσεις παιδιών από έφηβες μητέρες και στις γυναίκες που καταδεικνύονται νομικά ως υπαίτιες για τη λήψη του διαζυγίου.

57. M. Hashem Pesaran κ.ά, «Bounds Testing approaches to the Analysis of Level Relationships», *Journal of Applied Econometrics* 16 (2001), σ. 289-326 και M. Hashem Pesaran, Yongcheol Shin, «An Autoregressive Distributed Lag Modelling Approach to Cointegration Analysis», στο Steinar Strøm (επιμ.), *Econometrics and Economic Theory in the 20th Century the Ragnar Frisch Centennial Symposium*, Κέμπριτζ, Cambridge University Press, 1999.

στην οικογένεια δεν είχαν πάντοτε αρνητικές και σημαντικές μακροχρόνιες σχέσεις με την εκτός γάμου γεννητικότητα. Μακροχρόνιες αρνητικές σχέσεις με τις γεννήσεις παιδιών εκτός γάμου (στατιστικά σημαντικές σε όλες τις παλινδρομήσεις) εμφάνισε με τη σειρά της και η ανεργία, καθώς και οι γεννήσεις παιδιών από έφηβες μητέρες και τα διαζύγια στα οποία οι γυναίκες υποδεικνύονταν ως νομικά υπαίτιες (ωστόσο, οι συντελεστές αυτοί δεν ήταν πάντοτε στατιστικά σημαντικοί). Αντιθέτως, η μέση ηλικία γάμου για τις γυναίκες και ο νεανικός πληθυσμός για τις γυναίκες (συγκέντρωση στις ηλικίες 20-24) είχαν μακροχρόνιες θετικές και σημαντικές σχέσεις με την εξώγαμη γεννητικότητα. Τέλος, οι σχέσεις αιτίου-αποτελέσματος κατά Granger μεταξύ των παραγόντων «κοινωνικής ευπάθειας» και της εξώγαμης γεννητικότητας παρουσιάζονται στον Πίνακα 5. Σύμφωνα με τα αποτελέσματα αυτά, η βρεφική θνησιμότητα, τα εγκλήματα τιμής και οι γεννήσεις παιδιών από έφηβες μητέρες φαίνεται πως ήταν μερικοί από τους αιτιώδεις παράγοντες της εξώγαμης γεννητικότητας, ασκώντας, όπως ήδη αναφέραμε, αρνητικές επιδράσεις στις εκτός γάμου γεννήσεις.